

Grote verschillen

Stedelijke gemeenschappen in de Nederlanden, 1300-1600

In oude binnensteden zijn vaak nog middeleeuwse sporen terug te vinden. Met name het westelijke deel van de Nederlanden werd een stedenland bij uitstek door het proces van verstedelijking dat in de centrale middeleeuwen zijn oorsprong vond. Toch zijn er verschillende perspectieven rond deze ontwikkeling van steden.

Historische context ‘Steden en burgers’

Kleio gaat dieper in op de deelvragen bij de historische context ‘Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700’. In drie artikelen brengen drie jonge historici bij deze context de staat van het onderzoek in kaart, waardoor u een overzicht krijgt van dit examenonderwerp voor vwo. Bij de deelvraag is een bronvraag geformuleerd die u kunt gebruiken in de bijbehorende schoolexamens. Dit tweede artikel gaat in op de deelvraag: Welke invloed hadden sociaaleconomische en politieke ontwikkelingen op de positie van de stedelijke burgerij in de Nederlandse gewesten (1302-1602)?

Arie van Steensel is universitair docent sociale en economische geschiedenis van de Europese middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Nicole van der Steen maakte de examenvraag en is redacteur van Kleio.

¹ Marc Boone, ‘Cities in late medieval Europe: the promise and the curse of modernity’, *Urban History* 39 (2012), 329-349, aldaar 349.

² Bert De Munck, *Guilds, labour and the urban body politic: fabricating community in the southern Netherlands, 1300-1800* (Routledge, New York 2018).

³ Maarten Prak, ‘Corporate politics in the Low Countries. Guilds as institutions, 14th to 18th centuries’, in: Maarten Prak e.a. ed., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power and Representation* (Ashgate, Aldershot 2006), 74-106.

⁴ Jan Dumolyn en Jelle Haemers, ‘Patterns of urban rebellion in medieval Flanders’, *Journal of medieval history* 31 (2005), 369-393.

In de oudere geschiedschrijving loopt het oordeel over de middeleeuwse steden uiteen: enerzijds worden ze gezien als de kraamkamer van de moderne samenleving, anderzijds als de chaotische en stinkende tegenhanger van de moderne stad. In recente, kritische studies werkt het idealiserende beeld soms nog door, bijvoorbeeld door middeleeuwse stedelijke gemeenschappen te karakteriseren als ‘een experiment in sociale organisatie’, dat het individuele en algemene belang op unieke wijze samenbracht.¹ Het onderzoek naar de Nederlandse stadsgeschiedenis is buitengewoon boeiend, maar enkele kanttekeningen bij de positieve ondertoon zijn op hun plaats.

Verstedelijking

Ten eerste is het van belang om het verloop en de spreiding van het verstedelijkingsproces in het oog te houden. Stedelijke netwerken vormden zich vanaf de elfde eeuw eerst in de Maasvallei en in Vlaanderen, daarna langs de IJssel en tot slot in het Hollandse en Zeeuwse kustgebied. De meeste steden ontstonden voor 1300, ook al woonde

toen naar schatting slechts een tiende van de bevolking in een stad. De verstedelijkingsgraad was veranderlijk en vertoonde grote regionale verschillen, maar rond 1600 was bijna veertig procent van de bevolking stedeling. De steden in de Zuidelijke Nederlanden waren over het algemeen ouder en groter, ook was het stedelijk netwerk er hiërarchischer van aard. In de Nederlandse stadsgeschiedenis van voor de opstand ligt de nadruk daardoor vaak eenzijdig op de beter onderzochte Vlaamse en Brabantse steden. Tegelijkertijd is het weinig zinvol om de huidige landsgrens aan te houden in het onderzoek naar middeleeuwse steden, want de netwerken waar zij deel van uitmaakten waren grensoverschrijdend.

Stedelijke gemeenschappen kenden, ten tweede, een gemêleerde en complexe samenstelling. De burgerij, of meer specifiek de ‘middengroepen’ bestaande uit ambachtslieden, wordt vaak gezien als de drijvende kracht achter stedelijke processen. Lang niet alle mannelijke stedelingen bezaten echter het poorter- of burgerschap (soms nog niet

eens de helft en vrouwen waren helemaal uitgesloten), een juridische status met politieke en economische betekenis die werd verkregen door geboorte, koop of schenking. Het overige deel van de bevolking bestond uit ingezetenen, die minder rechten genoten, en tijdelijke inwoners zoals arbeidsmigranten. Onder de burgers bestonden grote verschillen in rijkdom, macht en aanzien. Dit gold ook weer voor de ambachtslieden, die weliswaar georganiseerd waren in gilden, broederschappen, rederijerskamers en buurtverenigingen, maar tegelijkertijd machtsstructuren en uitsluitingsmechanismen in stand hielden.²

Deze ongelijkheid kwam onder meer tot uitdrukking in de politieke participatie van burgers.

Machtsverhoudingen

In de dertiende eeuw lag de macht in steden niet bij de gemeenschap van burgers, maar was deze in handen van een kleine elite bestaande uit kooplieden en grondbezitters. Rond 1300 kwamen ambachtsslieden in veel steden in opstand, omdat zij hun economische belang wilden omzetten in politieke inspraak. In steden als Gent en Utrecht verwierpen ze permanente zitting in het stadsbestuur, totdat Karel V hieraan een einde maakte in de zestiende eeuw. In de meeste steden bleef de politieke medezeggenschap van burgers beperkt, de macht was geconcentreerd in de handen van een kleine groep machtige families.³ Als collectief beschikten de ambachtsslieden wel over informele politieke middelen, waarvan de inzet van geweld het uiterste was waarmee ze het stadsbestuur onder druk konden zetten.⁴

Een ander belangrijk, maar onderscheidend voordeel van het burgerschap was de toegang die het gaf tot het gildelidmaatschap. Niet iedere stedeling kon zomaar een beroep naar keuze uitoefenen en het was soms in het belang van de gilden om dat zo te houden. Stedelingen profiteerden niet op gelijke wijze van de stedelijke economie, en de economische ongelijkheid en sociale polarisatie namen in de late middeleeuwen toe, zowel in perioden van bloei als van neergang.⁵ Ondanks de economische, sociale en gezondheidsrisico's trokken steden altijd nieuwkomers aan die bepaalde kansen zagen: van werkgelegenheid tot armenzorg. Overigens wordt de rol van steden in de commercialisering van de samenleving gerelativeerd in een recent sociaaleconomisch overzichtswerk, dat de plattelands-economie en haar relaties met de stad meer gewicht toekent.⁶ Een stedelijk perspectief op het verleden kan het platteland niet uit het oog verliezen.

Linkerpagina: Het Torenken, aan de Vrijdagmarkt in Gent. Dit is een ambachtshuis van de leerlooiersgilde, gebouwd rond 1450. Foto: Paul Hermans. Hiernaast: Kaart van de drie Schieën tussen Delfshaven, Overschie en Schiebroek aan de Rotterdamsche en Delftse Schie. Gemaakt in 1512, auteur onbekend. Bron: Nationaal Archief.

De wisselvalligheden van het stedelijke bestaan noodzaakten tot de vorming van nieuwe gemeenschappen, waarin de dynamiek van het stedelijk leven – mobiliteit, geletterdheid en leescultuur, uitwisseling van ideeën – een belangrijke rol speelde. Dit is bijvoorbeeld terug te zien in de verspreiding van de moderne devotie, een religieuze beweging die zich vanuit de IJsselsteden verspreidde vanaf de late veertiende eeuw. Het

gepropageerde armoede-ideaal en een persoonlijke geloofsbeving spraken in het bijzonder vrouwen in de stad aan en stimuleerden het leesonderwijs. Spanningen tussen autoriteiten, groepen en individuen waren een gegeven in de late middeleeuwen; de stedelijke gemeenschap was verdeeld. Deze werden verzacht door het uitdragen van ideeën over de gemeenschap als lichaam van Christus en over het gemeenschappelijk ►

³ Wouter Ryckbosch, 'Economic inequality and growth before the industrial revolution: the case of the Low Countries (fourteenth to nineteenth centuries)', *European Review of Economic History* 20 (2016), 1-22.

⁴ B.J.P. van Bavel, *Manors and markets: economy and society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford University Press, Oxford 2010).

Verder lezen

Zie voor een cartografisch perspectief op het proces van verstedelijking:

Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuize, *Stedenatlas Jacob van Deventer: 226 stadsplattegronden uit 1545-1575. Schakels tussen verleden en heden* (THOTH, Bussum 2018).

Voor het huidige Nederland is ook de *Kaart van de verstedelijking*, gemaakt door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, van waarde: landschapinnederland.nl/verstedelijkingkaart.

Willem Pieter Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee: de geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Bert Bakker, Amsterdam 2010).

Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone ed., *Gouden eeuwen: stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Academia, Gent 2016).

Marc Boone en Peter Stabel, 'New burghers in late medieval towns of Flanders and Brabant: Conditions of entry, rules and reality', in: Rainer Christoph Schwinges ed., *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des Alten Reiches (1250-1550)* (De Gruyter, Berlin 2002), 317-332.

Maarten Prak, *Citizens without Nations: Urban Citizenship in Europe and the World, c.1000-1789* (Cambridge University Press, Cambridge 2018).

Leo Lucassen en Wim Willems ed., *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010* (Bert Bakker, Amsterdam 2009).

John Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life. The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2013).

Andrew Brown, *Civic ceremony and religion in medieval Bruges c.1300-1520* (Cambridge: Cambridge University Press 2011).

Adriana Hendrika Boele, *Leden van één lichaam: denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Verloren, Hilversum 2013).

Arjan van Dixhoorn, *Lustige geesten: rederijkers in de Noordelijke Nederlanden (1480-1650)* (Amsterdam University Press, Amsterdam 2009).

Robert Stein, *De hertog en zijn staten: De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Verloren, Hilversum 2014).

Examenvraag

Bron: De 'Vrede' van Valenciennes (1114)

Deze 'vrede' is een voorbeeld van vroeg stedelijk strafrecht, waarin zoveel mogelijk private wraakneming werd vervangen door boetes die door de overheid werden opgelegd. Burgers van Valenciennes dienden vanaf hun zestiende jaar trouw te zweren aan deze stadsvrede. De oudste versie van dit document telde 57 artikelen.

1. Geheilgd en vastgesteld is in vrede dat iedere handelaar die komt naar de markt van Valenciennes of daarvan weggaat te allen tijd verzekerd weze, hijzelf en al zijn handelswaren, met uitzondering alleen van de burgers van Douai. Wie daartegen ingaat, ook al is hij een ridder, en op heterdaad gevat wordt of belast door de getuigenis van twee mannen van de vrede van Valenciennes, zal vooreerst ten volle de schade dienen te herstellen die hij de handelaar heeft toegebracht en verder zal hij de boete van zestig schellingen dienen te betalen. De handelaar krijgt daarvan 20 en de kanselier van de vrede 40. [...]
2. Als iemand uit het ommeland naar de markt van Valenciennes komt en ervan weggaat tussen zonsopgang op donderdag en zonsopgang op maandag, zal zijn heer hem niet mogen arresteren tenzij om hem voor de rechtbank van de graaf te brengen. [...] Indien de landvoogd of de heer de man slecht zouden behandelen, zal dat beschouwd worden als vredebreuk waarop een boete van zestig schellingen voor de graaf en zijn kanselier staat. [...]
3. Indien iemand die lid is van de stadsvrede op een markt

elders wordt aangesproken of gemolesteerd omwille van de rechtspraak van de stad of anderszins, dan zal zijn aantijger beticht worden van vredebreuk als ware het in onze eigen stad gebeurd.'

Uit: W. Blockmans en P. Hoppenbrouwers, *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Amsterdam 2013), p. 271.

Vraag

Gebruik de bron.

Uit deze artikelen kun je concluderen:

- dat de stadsvrede van Valenciennes invloed heeft op de macht van de adel binnen het stedelijke gebied;
 - dat de positie van de beëdigde burgers door de stadsvrede is gewijzigd;
 - dat de stadsvrede vooral gericht is op de handelsrelaties met het platteland en andere steden.
- Ondersteun elke conclusie met een gegeven uit de bron.

Voorbeeld van een juist antwoord

- Uit artikel 1 blijkt dat in de strafmaat voor het schade toebrengen aan handelaren de adel niet wordt bevoordeeld / uit artikel 2 blijkt dat de adel binnen de stad geen macht heeft over de bewoners van het platteland (het ommeland).
- Uit artikel 3 blijkt dat burgers van Valenciennes ook in andere steden onder de bescherming van hun stad vallen.
- Uit alle drie artikelen blijkt dat handelaren in het bijzonder worden beschermd tegen geweld en onrecht.

Een religieuze processie in de Italiaanse stad Venetië rond het midden van de vijftiende eeuw. Religieuze processies werden gebruikt om alle bevolkingsgroepen van de stad te verbinden. Geschilderd door Gentile Bellini in 1496. Bron: Gallerie dell'Accademia.

belang. Deze ideologie kwam bijvoorbeeld naar voren in de organisatie van religieuze processies door stadsbesturen, maar ook door de deelname van stedelingen daaraan en de literaire articulatie van burgerlijke waarden door rederijders. Stedelijke identiteitsvorming hield nauw verband met culturele en religieuze ontwikkelingen die vaak gedragen werden door de middengroepen.

Perspectieven

De laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving was een knooppunt van politieke, economische en culturele netwerken. In de afgelopen jaren is vooral onderzoek gedaan vanuit het intern stedelijke perspectief, met bijzondere aandacht voor onderwerpen als gemeenschapsvorming en conflict, de beheersing van de stedelijke ruimte, en de rol van bestuur en inwoners in het beheer van de stedelijke leefomgeving. Vanuit

bovenstedelijk perspectief, tot slot, zijn met name de economische verschuivingen tussen en binnen stedelijke netwerken in de Nederlanden onderzocht, waarbij het debat zich richt op de vraag hoe deze dynamiek voortkwam uit een samenhang tussen externe factoren, zoals marktontwikkelingen, regionale ligging of technologische ontwikkelingen, en het economisch beleid van steden op een competitief speelveld.⁷ Vanuit een politieke invalshoek is het idee

losgelaten dat het vorstelijke en het stedelijke belang fundamenteel tegengesteld aan elkaar waren. Ondanks de vele politieke conflicten, was er vanaf het begin sprake van wederzijdse afhankelijkheid. Zo gezien was het ontstaan van de Republiek in de Noordelijke Nederlanden geen logische uitkomst. ■

⁷ Oscar Gelderblom, *Cities of commerce: the institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650*. The Princeton economic history of the Western world (Princeton University Press, Princeton 2013).

Alle examenvragen in deze *Kleio* staan ook op www.vgnkleio.nl.